

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.173.2>

Data przesłania artykułu: 1.09.2019

Data akceptacji artykułu: 1.12.2019

ANDRZEJ DUDEK

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Polska

Między pamięcią kulturową i paktem autobiograficznym. *Autobiografia filozoficzna* Mikołaja Bierdiajewa

Książka Mikołaja Bierdiajewa *Самопознание. (Опыт философской автобиографии)*¹ została napisana 1940 roku we Francji — w Clamart, pod Paryżem. Przez osiem kolejnych lat filozof ciągle nad nią pracował, cyzelował i uzupełniał. Publikacja ukazała się po śmierci Bierdiajewa (1948) — w wydawnictwie YMCA-Press w Paryżu, w 1949 roku. Swoistym dopełnieniem tej publikacji są dzienniki żony — Lidii, zatytułowane *Профессия: жена философа*, obejmujące okres 1934–1945².

Tytuł i autorski wstęp do książki są zarówno gatunkową deklaracją obranej przez Bierdiajewa formy egodokumentu, jak i zapowiedzią niezwyklej perspektywy spojrzenia na własną biografię z punktu widzenia, który jest czymś więcej niż introspekcyjnym wyznaniem i czymś innym niż dokumentalno-eseistycznym świadectwem³. Filozof świadom jest długiej tradycji pisarstwa tego rodzaju i jego genologicznej swoistości. Wśród klasycznych odmian tekstów „о себе и своей жизни” [s. 7] przywoływany jest, ze wskazaniem na znamienne przykłady, dziennik (myśliciel wspomina tego rodzaju egodokumenty autorstwa Henri-Frédérica Amiela i André Gide’a), spowiedź (za jej najznamienitsze przykłady uznano teksty *Wyznań* św. Augustyna i Jean-Jacques’a Rousseau) oraz wspomnienia (których egzemplifikacją są *Rzeczy minionie i rozmyślenia* [Былое и думы] Aleksandra

¹ Н. Бердяев, *Самопознание. (Опыт философской автобиографии)*, Париж 1949; w tekście cytowane jest to wydanie, w nawiasie kwadratowym numer strony. Polskie wydanie tekstu Bierdiajewa: *Autobiografia filozoficzna*, przeł. H. Paprocki, Kęty 2002.

² Л. Бердяева, *Профессия: жена философа*, red. Е. В. Бронникова, Москва 2002.

³ Zob. M. Czermińska, *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Kraków 2000, s. 15.

Hercena). Autor *Autobiografii filozoficznej*, wskazując na drażniący egocentryzm tego typu twórczości, deklaruje, że jego tekst będzie inny i wolny od wspomnianego mankamentu:

Моя книга не принадлежит вполне ни к одному из этих типов. Я не собираюсь публично каяться. Я не хочу писать воспоминаний о событиях жизни моей эпохи, не такова моя главная цель [s. 7].

Zakładana odmiennność Bierdiajewowskiej narracji od wspomnianych klasycznych odmian egodokumentu wynikać ma też z innego postrzegania natury pamięci i sposobu jej działania. W dzienniku, spowiedzi i wspomnieniach autorzy starają się możliwie wiernie odtworzyć i zapisać przeszłość. Jakościowa różnica narracji Bierdiajewa w stosunku do tych gatunków tekstów pamięci polega także na założeniu świadomego wysiłku intelektualnego w odkrywaniu i poznawaniu sensu własnego życia: „Моя память о моей жизни и моем пути будет сознательно активной, то есть будет творческим усилием моей мысли, моего познания сегодняшнего дня” [s. 8]. Sens ów, dzięki któremu poznawczy akt pamięci staje się wartością, w przekonaniu filozofa ustanawiany jest w wyniku refleksji nad przeszłością, dokonywanej z perspektywy wieczności oraz z uwzględnieniem wiedzy o tym, jak w kolejnych kontekstach chronologicznych pojawiały się nowe, istotne dla interpretacji przedstawianych osób, przedmiotów czy instytucji informacje. W Bierdiajewowskiej odmianie ujęcia eternalistycznego⁴ spojrzenie z punktu widzenia terażniejszości, a zwłaszcza z perspektywy wieczności, oznacza zwycięstwo nad „niosącym śmierć czasem” [s. 8].

Autor informuje o przyjętej w książce zasadzie uwzględniania materiałów przywoływanych w pamięci, wskazując, że bogactwo wydarzeń zmusza do wyboru tych, które zostaną opowiedziane w książce [s. 147] i o wewnętrznym wymogu przyjętej poetyki tekstu⁵, mającym za zadanie ukazanie duchowego rozwoju pisarza.

Z tego względu Bierdiajew uzna, że w *Autobiografii filozoficznej* nie została podjęta narracja o działalności Związku Wyzwolenia (Союз освобождения), chociaż był w gronie założycieli tego ugrupowania na zjazdach w Szwarcwaldzie (1903) i w Schaffhausen (1904) [s. 142–143]. Te wydarzenia, w ocenie autora, nie odegrały jednak ważnej roli w jego rozwoju duchowym ze względu na ujawnione później różnice światopoglądowe. Uświadomione odmienności sprawiły, że Bierdiajew, uważający się w tym czasie za poszukującego socjalistę, odnosił się

⁴ W klasycznej wersji stanowisko eternalistyczne zakłada ontologiczną realność czasu przeszłego, terażniejszego i przyszłego. Zob. J. Gołosz, *Presentism, eternalism, and the triviality problem*, „Logic and Logical Philosophy” 22, 2013, s. 47.

⁵ Zob. M. Cymborska-Leboda, „Свое” и „чужое” в „Самопознании” Николая Бердяева: пол – Эрос – личность, [w:] *Мемуарыстыка росыйска і jej konteksty kulturowe*, t. 1, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Łucewicz, „Studia Rossica” 20, 2010, s. 293. Zob. też E. Clowes, *Berdiaev's "Samopoznanie"*. *Philosophical autobiography as creative act*, [w:] *American Contributions to the 13th International Congress of Slavists. Ljubljana 2003*, t. 2. *Literature*, red. R. A. Maguire, A. Timberlake, Bloomington 2003, s. 26.

z dystansem do pozostałych członków ugrupowania, którzy byli, w jego opinii, socjaldemokratami, liberałami, sceptykami [s. 142]⁶. Przy ocenie prezentowanych zjawisk wielokrotnie podkreśla, że dla jego wizji świata podstawowy jest personalistyczno-egzystencjalny punkt widzenia („Я всегда был персоналистом” [s. 104, 195])⁷.

Przykładając do omawianego tekstu miary i kryteria zaproponowane w klasycznej pracy Philippe’a Lejeune’a, odnajdziemy w Bierdiajewowskim dziele wszystkie cztery, choć przejawiające się w niejednakowym stopniu wyrazistości, wyznaczniki paktu autobiograficznego: 1. forma opowieści prozą; 2. temat losów jednostki i historia osobowości; 3. tożsamość autora i narratora; 4. tożsamość narratora z głównym bohaterem i retrospektywna wizja opowiadania⁸.

Wyjątkowość książki Bierdiajewa, uznawanej często za jego najważniejszą publikację, syntezującą cały jego dorobek filozoficzny⁹, na tle różnych odmian autobiografii znanych w światowym piśmiennictwie ujawnia się w trakcie lektury, która, wbrew sugerowanej przez samego autora introspekcyjnej perspektywie samopoznania, okazuje się także pasjonującą rekonstrukcją stanu świadomości współczesnych Rosjan i zachodnich Europejczyków w okresie pierwszych czterech dziesięcioleci XX wieku.

Chronologiczne ramy, w których porusza się myśl Bierdiajewa, budując kontekst kulturowo-historyczny i wskazując na źródła świadomości kulturowej i rozwoju własnej osobowości, w wypadku Rosji sięgają XVIII wieku, w odniesieniu zaś do równie istotnych kontekstów zachodnich uwzględniają antyczne prapoczątki filozofii.

Obrana przez Bierdiajewa perspektywa narracyjna owocuje opowieścią, w której historia kultury duchowej Rosji i Europy jest rekonstruowana i oglądana przez pryzmat dojrzewania osobowości i światopoglądu myśliciela, jego oblicza psychologicznego i ujawnianego systemu wartości, przy nieskrywanym subiektywizmie w ocenach i charakterystykach osób, zdarzeń i artefaktów. Zjawiska,

⁶ G. Putnam, *Russian liberalism challenged from within: Bulgakov and Berdyayev in 1904–5*, „The Slavonic and East European Review” 43, 1965, nr 101, s. 339. Uczony zauważa, że w początkowym okresie formowania Związku Wyzwolenia Bierdiajew wzywał (*Освободительные задачи русской интеллигенции* — 1903), by inteligencja przyjęła postawę pozytywistycznej pracy wśród ludu. Jednocześnie wskazuje, że filozof przed 1904 rokiem w swoich wypowiedziach manifestował orientację okcydentalistyczną. Pewne symptomy zmiany myślenia zasygnalizowane zostały w tomie *Problemy idealizmu* (*Проблемы идеализма* — 1902), natomiast wyraźna niechęć do liberalizmu ujawniła się około roku 1907. Bierdiajew podkreśla jednak w *Autobiografii filozoficznej*, że nigdy nie był pozytywistą [s. 100].

⁷ Zob. M. Cymborska-Leboda, „Свое” и „чужое”..., s. 294.

⁸ Ph. Lejeune, *Pakt autobiograficzny*, przeł. A. Labuda, [w:] *idem, Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*, Kraków 2001, s. 22.

⁹ Zob. P. Gajdenko, *The problem of freedom in Nicolai Berdjaev’s existential philosophy*, „Studies in East European Thought” 46, 1994, nr 3. *Post-Soviet Historiography of Philosophy*, s. 156; M. Styczyński, *Między uznaniem a filozofią: Bierdiajew w Paryżu*, [w:] *idem, Umiłowanie przyszłości albo filozofia spraw ostatecznych. Studia nad filozofią Mikołaja Bierdiajewa*, Łódź 2013, s. 213.

które stają się treścią dyskursu filozofa, deklarującego swoją wobec nich sympatię lub antypatię, układają się w systemowy zestaw idei, wątków, zdarzeń swoistych dla oblicza kultury europejskiej początku XX wieku. Lektura tekstu przekonuje o zastosowanej przez filozofa zasadzie selekcji materiału, uzasadnionej obranym gatunkiem wypowiedzi, jak również deklarowanym po wielokroć personalistycznym światopoglądem, indywidualizmem, umiłowaniu wolności i twórczości, znamionującymi całą jego twórczość filozoficzną.

Wydobywając z indywidualnej pamięci ulokowane w niej obrazy wspomnień o spotkanych ludziach, przeczytanych książkach, wydarzeniach historycznych i swoich działaniach w niedawnej przeszłości, oglądanej spojrzeniem ogarniającym kilkadziesiąt lat wstecz, Bierdiajew „subiektywnie przepracowuje doświadczenie pamięci indywidualnej”¹⁰, przekonując o istnieniu sprzężenia zwrotnego w procesie kształtowania osobowości przez kulturę i formowaniu kultury przez człowieka.

Bardzo charakterystyczne z tego punktu widzenia są deklaracje o inspiracjach ideami św. Augustyna, Anioła Ślązaka, Jakuba Boehme, Kanta (przy jednoczesnej niechęci wobec neokantystów), Kierkegaarda, Solowjowa, Nietzschego, Heideggera, Jaspersa [s. 93, 100, 101, 104, 110]. Bierdiajew pisze, że Kanta i Hegla przeczytał już wieku 14 lat [s. 93]. To ich systemy myślowe zafascynowały młodego filozofa i ukształtowały jego personalistyczne wyobrażenie o życiu. Jednocześnie, rekonstruowana pamięć indywidualna Bierdiajewa każe mu zakomunikować o wielkiej roli, jaką w kształtowaniu jego duszy, umysłu i serca odegrała klasyczna literatura rosyjska, a zwłaszcza twórczość Dostojewskiego i Tołstoja. Bohaterowie ich powieści stawali się wzorami osobowościowymi dla filozofa [s. 43]¹¹, który swoje życie próbuje kształtować na wzór przedstawionych przez autora *Zbrodni i kary* „russkich malczuków”, męczących się z przeklętymi problemami. Właśnie dzięki bohaterom Tołstoja i Dostojewskiego myśliciel zdołał się zbliżyć do chrześcijaństwa [s. 91]. Zaufanie do literatury rosyjskiej i kształtowanie ducha pod jej wpływem skłoni go, by z uznaniem pochylić się nad bezkompromisowością Tołstojowskiego anarchizmu [s. 72, 119]. Zwraca uwagę wielokrotnie podkreślanie przez Bierdiajewa jego skłonności do duchowego i religijnego anarchizmu [s. 10, 30, 58, 95, 169, 175]. Literaturocentryczna perspektywa rozwoju jego światopoglądu da o sobie znać również pod koniec życia, gdy dostrzeże on niepokojące zjawiska kryzysu kultury zachodniej, wynikającego z niedoceny roli elit, spostponowania wartości duchowych, szerzenia się kultury masowej, i spojrzy na nie przez pryzmat krytycznych uwag Hercena wypowiedzianych sto lat wcześniej w tomie *Z tamtego brzegu (C mozo bepeza)* [s. 306].

¹⁰ Zob. A. Assmann, *Cztery formy pamięci*, przeł. K. Sidowska, [w:] *eadem, Między historią a pamięcią. Antologia*, red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2013, s. 43.

¹¹ Zob. E. Clowes, *Berdiaev's "Samopoznanie"...*, s. 27. Autorka zauważa, że Bierdiajew w związku z informacjami o swoim osamotnieniu i niezrozumieniu przez środowisko emigracyjne często porównuje siebie do antybohaterów literatury rosyjskiej, zwłaszcza Pieczorina i Stawrogina.

Wśród wielokrotnie przywoływanych na kartach książki idei Dostojewskiego szczególnie ważny okaże się dla Bierdiajewa personalisty egzystencjalny dyalemat wyboru między chlebem a wolnością, wyeksponowany w wątku *Wielkiego inkwizytora* [s. 145, 193].

Zastanawiając się nad rezultatami procesu samopoznania, filozof definiuje swoją tożsamość ideowo-kulturową jako z gruntu rosyjską (nie wykluczając znaczącej w strukturze jego świadomości roli wartości i motywów charakterystycznych dla myślenia okcydentalistycznego):

я чувствую себя принадлежащим к русской интеллигенции, искавшей правду. Я наследую традицию славянофилов и западников, Чаадаева и Хомякова, Герцена и Белинского, даже Бакунина и Чернышевского, несмотря на различие мирозозерцаний, и более всего Достоевского и Л. Толстого, Вл. Соловьева и Н. Федорова. Я русский мыслитель и писатель. И мой универсализм, моя вражда к национализму русская черта. Кроме того, я сознаю себя мыслителем аристократическим, признавшим правду социализма [s. 11–12].

Самопознаие to zarówno historia zawierająca typowe dla autobiografii faktograficzne informacje o dzieciństwie, dorastaniu i domu rodzinnym, z licznymi szczegółami obyczajowymi i informacjami natury historyczno-społecznej o Rosji przełomu XIX i XX wieku, jak i — zwłaszcza w odniesieniu do okresu młodości i wieku dojrzałego — informacje o świecie idei, które kształtowały światopoglądy współczesnych, motywowały ich do działalności politycznej, społecznej i formowały postawy religijne, stając się dla Bierdiajewa sferą ucieleśnionych propozycji aksjologicznych. W tekście widoczne jest dążenie do zrekonstruowania zmieniającej się atmosfery intelektualnej, do przywołania wydarzeń, faktów istotnych dla życia duchowego Rosji i Europy Zachodniej (zwłaszcza po wydaleniu pisarza z kraju w 1922 roku). Dla Bierdiajewa narratorsa istotne jest, by wyraźnie zaakcentować pozytywne lub negatywne stanowisko wobec danej kwestii czy osoby i dzięki temu skonkretyzować własne stanowisko, przywołać obraz siebie z przeszłości, ujawnić swoje opinie, wypowiedane w czasie minionym, za każdym razem nacechowane aksjologicznie. Ta strategia narracyjna skutkuje opowieścią o duchowym dojrzewaniu filozofa, o konsekwentnej wierności obranej orientacji wartościującej¹² (mimo meandrów różnych wyborów ideowych, dokonywanych przez człowieka, który, jak to określił Siergiej Bułgakow, przeszedł drogę „od marksizmu do idealizmu” [s. 139]¹³). Zawsze jednak, jak podkreśla Bierdiajew, istotne dla niego były wspomniane filozoficzne inspiracje myślą wskazującą drogę

¹² Pojęcie orientacji wartościującej używane jest tu w znaczeniu spójnej wizji relacji człowieka do świata i do ludzi. Zob. C. Kluckhohn, *Values and value-orientations in the theory of action*, [w:] *Toward a General Theory of Action*, red. T. Parsons, E. Shils, New York-Evanstone 1962, s. 411.

¹³ Bierdiajew cytuje frazę „от марксима к идеализму”, która stała się tytułem książki Siergieja Bułgakowa. Zob. С. Булгаков, *От марксима к идеализму. Сборник статей 1896–1903*, Санкт-Петербург 1903. W przedmowie do wspomnianego zbioru Bułgakow pisze: „За это время [1896–1903 — А. Д.] мое общее мировоззрение претерпело значительные изменения — я перешел „от марксизма к идеализму” [s. V].

do uznania wolności, indywidualizmu, twórczości i osoby ludzkiej za główne drogowskazy jego świata wartości, którego autentyczność weryfikowana była w bezkompromisowej negacji, buncie, anarchicznym odrzuceniu wszelkich sztucznie ustanowionych hierarchii, narzuconych systemów władzy, zadekretowanych autorytetów czy też nieprzeżytej, martwej tradycji kulturowej. Jak przynajmniej, to anarchizm Lwa Tołstoja przekonał go o moralnej słuszności wyboru takiej drogi życiowej mimo świadomości, kosztów, które trzeba będzie zapłacić za wierność kultywowanym wartościom. W książce wielokrotnie jest mowa o skonfliktowaniu w tych kwestiach z redakcjami czasopism, administracją uczelni, środowiskami, władzami państwowymi, poszczególnymi osobami (marksieści rosyjscy, pismo „Вопросы жизни”, Moskiewskie Towarzystwo Religijno-Filozoficzne im. W. Sołowjowa, Instytut św. Sergiusza w Paryżu, Dymitr Mereżkowski, Władysław Iwanow, Andriej Bielyj, większość emigracji rosyjskiej w Paryżu [s. 47–48, 64, 151–159, 210, 276]). Ceną za postawę wierności sobie było uczucie dojmującej samotności, doświadczane przez myśliciela i człowieka. Jednak konflikt, zderzenie wartości i postaw to dla Bierdiajewa istotny, jak się wydaje, dialektyczny sposób dochodzenia do prawdy o świecie i człowieku, jej weryfikowania i falsyfikowania wstępnie przyjmowanych założeń: „Моя философия всегда была философией конфликта” [s. 104].

Rekonstruuując atmosferę życia intelektualnego Rosji — przed emigracją — i Zachodu (głównie Francji) — po emigracji, Bierdiajew sięga po różne środki, za pomocą których tworzy obraz minionej niedawno epoki. Często są to esejistyczne duże partie tekstu, zawierające socjologiczno-kulturowe uogólnione charakterystyki nastrojów społecznych w Rosji początku XIX wieku w Petersburgu, po przeprowadzce do tego miasta w 1904 roku („Первое время моего пребывания в Петербурге я принимал участие в общественных собраниях и общественных протестах. Всегда чувствовал себя плохо, и голос мой не звучал в соответствии с характером общественного движения” [s. 143]), opisy spotkań i dyskusji na „Wieży” u Władysława Iwanowa, na zebraniach Petersburskiego Towarzystwa Religijno-Filozoficznego, w salonie Dymitra Mereżkowskiego, przy redagowaniu tomów *Проблемы идеализма*, *Вехи*, w redakcji pisma „Вопросы жизни” [s. 148–160].

Wśród instrumentów, za pomocą których subiektywnie rekonstruowany jest obraz początku XX wieku, znajdują się fragmenty zawierające generalizujące charakterystyki mentalności i wzorów kultury rosyjskiej, sporządzone w manierze esejistycznej („когда сравниваешь русского человека с западным, то поражает его недерминированность, нецелесообразность, отсутствие границ, раскрытость в бесконечность, мечтательность” [s. 301]).

Tworząc obraz epoki przelomu XIX i XX wieku, czyli okresu intensywnego doświadczania burzliwej dynamiki życia duchowego, charakterystycznego dla „rosyjskiego renesansu religijnego”, Bierdiajew wspomina zaprzatające uwagę inteligencji i postrzegane na zasadzie mody kulturalnej zjawiska powszechnej fascynacji okultyzmem, działalność sekt rosyjskich, antropozofii, przywoływanie

szeroko dyskutowanych poglądów takich postaci, jak Anna Minclowa i Rudolf Steiner [s. 204, 213–216]¹⁴. Fascynacje i inspiracje tymi wątkami widoczne były nawet w wypowiedziach i działaniach ówczesnej elity intelektualno-artystycznej Rosji (Wiaczesław Iwanow, Andriej Bieły, Paweł Floreński). W odniesieniu zaś do okresu życia na wychodźstwie, odtwarzanego w dyskursie samopoznania, rolę takich mnemotoposów¹⁵ odegrały wspomnienia o dyskusjach na temat kondycji człowieka i kultury współczesnej, na które Bierdiajew zapraszał do swojego domu w Clamart elitę intelektualną Francji lat trzydziestych i czterdziestych. Bywali u niego Gabriel Marcel, Jacques Maritain, Charles Du Bos [s. 288].

Relacjonując tematykę i ton dyskusji, które w Rosji dotyczyły problemów sprawiedliwości społecznej, wolności, relacji Cerkwi do kultury i potrzeby odnowy w Kościele, poszukiwań nowych form doświadczenia religijnego, sensowności rewolucji i jej wymiaru moralnego, Bierdiajew inkrustuje swoje wynurzenia charakterystykami znanych postaci, wśród których są głównie pisarze i myśliciele rosyjskiego renesansu kulturowego (Wasilij Rozanow, Dymitr Mereżkowski i Zinaida Gippius, Andriej Biełyj, Paweł Floreński, Siergiej Bułgakow). Wspólną cechą owych portretów jest ich wybitnie afektywny charakter. Bierdiajew zapamiętał swoich interlokutorów nie tylko ze względu na głoszone przez nich poglądy, lecz także dzięki pamięci emocji, które towarzyszyły spotkaniom, własnej, często skrywanej, uzasadnionej racjonalnie lub irracjonalnej niechęci do nich, resentymencie i zapamiętanej wiedzy o tym, że rozmówcy, mimo iż bywali częstymi uczestnikami dialogu i na pozór zapewniali o swej życzliwości, to przy nadarzającej się sposobności pisywali złośliwe, nieuzasadnione, według filozofa, recenzje i omówienia jego książek. Wśród emocji, które pełnią funkcję Bierdiajewowskich mnemotoposów, myśliciel wymienia doświadczaną przez siebie samotność, tęsknotę, zwątpienie, bunt, współczucie [s. 45–80], wyrzuty sumienia po wyrządzonej komuś krzywdzie [s. 72]. Dla autora *Autobiografii filozoficznej* afektywne pamiętanie¹⁶ to istotne kryterium doboru konkretyzowanych we wspo-

¹⁴ Omówienie antropozoficznych poglądów Rudolfa Steinera i roli jego rosyjskiej emisariuszki Anny Minclowej zob. M Carlson, *Ivanov — Belyj — Minclowa: The mystical triangle*, [w:] *Cultura e memoria. Atti del terzo Simposio Internazionale dedicato a Vjaceslav Ivanov*, t. 1, red. F. Malcovati, Firenze 1988, s. 63–79. Zob. także H. A. Богомолов, *Русская литература начала XX века и оккультизм. Исследования и материалы*, Moskwa 1999.

¹⁵ Zob. S. Bednarek, *Mnemotoposy. Słowo wstępne*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2012, nr 1, s. 8–9. Jak podaje autor za J. Assmannem, w rozumieniu Maurice’a Halbwachsa (*La topographie legendaire des Evangiles en Terre sainte*) mnemotopos to „topograficzny tekst pamięci kulturowej”, „święty krajobraz” — J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, Warszawa 2008, s. 75. W niniejszej pracy przyjęto obszerniejsze rozumienie mnemotoposu, w ujęciu zaproponowanym przez S. Bednarkę: „Mnemotoposy są formą krystalizowania się wyobrażeń społecznych o wydarzeniach z przeszłości utrwalonych w różnego rodzaju wytworach — tekstach kultury, a ich funkcja przechowywania pamięci wynika głównie z intensywnej obecności w nich wątków, motywów, tematów, postaci ważnych z uwagi na oczekiwane przesłania wywodzone z historii” (*idem, Mnemotoposy...*, s. 9).

¹⁶ Zob. L. Nader, *Afekt*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Traba, J. Kalicka, Warszawa 2014, s. 32.

mnieniach mnemotoposów. Zapamiętane emocje, wrażenia, nastroje, bezkierunkowe afekty to ważne dla Bierdiajewa sposoby przywoływania wspomnień, ich rekonstruowania, a także kryteria doboru materiału w tworzonym subiektywnym obrazie samego siebie.

Inny chwyt, często wykorzystywany w rekonstruowanym po latach wizerunku osoby znajomego, to wskazywanie na kontrast między — z jednej strony — ogólnie pozytywnym wrażeniem, jakie pozostawiał w świadomości Bierdiajewa dysonans między jego osobistymi zapewnieniami czytelnika o przyjacielskich uczuciach żywionych do człowieka i — z drugiej — dostrzeganymi u rozmówcy mankamentami intelektualnymi lub moralnymi, takimi jak brak erudycji, niski poziom dyskursu filozoficznego, braki w wiedzy o kulturze („У него были замечательные интуиции о юдаизме и язычестве. Но уровень его знаний по истории религии не был особенно высок, как и вообще у людей того времени, которые мало считались с достижениями науки в этой области. Вспоминаю о Розанове с теплым чувством” [s. 160]), jednostronność dorobku artystycznego, schematyczność ujęć artystycznych [s. 156], styl życia (zwłaszcza w odniesieniu do Mereżkowskich, których próby stworzenia i praktykowania nowego rytuału religijnego oceniane są jako sekciarstwo, uniemożliwiające otwartą komunikację [s. 170]) lub nietolerowana przez filozofa mimikra wobec władz bolszewickich, praca w rządowych radzieckich instytucjach. Z tego względu ostrej krytyce poddana została współpraca Wiaczesława Iwanowa z Ludowym Komisariatem Oświaty (Narkompros):

Он принадлежал к людям, которые имеют эстетическую потребность быть в гармонии и соответствии со средой и окружающими людьми. Он производил впечатление человека, который приспосаблиется и постоянно меняет свои взгляды. Меня это всегда отталкивало и привело к конфликту с В. Ивановым [s. 166].

Bierdiajew pamięta również, że sam był obiektem podejrzeń o probolszewickie sympatie (tak myśleli o nim Piotr Struve i Dymitr Mereżkowski [s. 152]). Oskarżając znajomych o próby dostosowania się do warunków totalitarnego reżimu, przyzna również w innym miejscu, że nie doświadczył z jego strony jakichś nadzwyczajnych prześladowań:

Не могу сказать, чтобы я подвергался особенным гонениям со стороны советской власти. Но я все-таки два раза был арестован, сидел в Чека и Гепсеу, хотя и недолго, и, что гораздо важнее, был выслан из России и уже двадцать пять лет живу за границей [s. 260–261],

a nawet znalazł się w gronie pierwszej dwunastki pisarzy, którym władza radziecka przyznała racje żywnościowe. Owe skrywane podejrzania i resentymenty to też rys charakterystyczny rekonstruowanej atmosfery epoki.

Oprócz wizerunków powszechnie znanych postaci na kartach *Самопознания* przypominane są spotkania, często przypadkowe, z nieznanymi osobami, z reguły wywodzącymi się z ludu, które zapisały się w pamięci filozofa ze względu na swoją interesującą osobowość, prezentowane przekonania czy zaskakująco trafny

sposób interpretowania świata. Taki charakter mają dopełniające konkretyzacji atmosfery epoki rozmowy z rosyjskimi bogoiskatielami, wśród których wyróżnia się odwiedzający Bierdiajewa w domu niepiśmienny chłop Akimuszka, prezentujący swoje przekonania o relacji Boga i człowieka językiem zaskakująco podobnym do wysublimowanych wynurzeń Mistra Eckharta i Jakuba Boehme [s. 217–218], czy spotkany na przyjęciu we Francji lokaj, który kryzysowe zmiany w kulturze współczesnej skomentował krótkim, budzącym zachwyt swoją trafnością stwierdzeniem: „Зашаталась наша планета!” [s. 308]. Te nieoczekiwane spotkania, niespodziewane dyskursy również ukonkretniają obraz duchowego klimatu epoki.

W zestawie narracyjnych i mnemicznych technik stosowanych przez Bierdiajewa w celu wypełnienia niedookreślonych miejsc ewokowanej przeszłości są między innymi:

1. generalizacje dotyczące ludzkiej natury lub mentalności rosyjskiej (por. „У людей есть неистребимая потребность играть в жизни роль, быть общенным к чему-то самому главному, к центру, определяющему человеческие судьбы” [s. 209]);

2. opisy snów i widzeń na jawie, które miał narrator (por. „Помню один сон, самый замечательный сон моей жизни, в котором отразилось что-то существенное в моем духовном пути” [s. 196]);

3. własne przewidywania, trafne, jak się okazało po latach, prognozy rozwoju sytuacji społecznej („я давно предвидел, что в революции будет истреблена свобода и что победят в ней экстремистские и враждебные культуре и духу элементы” [s. 244]);

4. plotki (por. „Долгие годы спустя в правой обскурантской печати писали даже, что служили черную мессу. Все приняло крайне преувеличенные и легендарные формы” [s. 169]¹⁷);

5. informacje, które prywatnie, szeptem, na stronie, przekazali mu rozmówcy (por. Rozanow „сказал мне на ухо: «Я молюсь Богу, но не вашему, а Озирису, Озирису»” [s. 159]);

6. opisy afektów, emocji, nastrojów, których doświadczył narrator w prezentowanych okolicznościach;

7. fizjonomiczne interpretacje, sugerujące przeświadczenie autora o tym, że twarz człowieka jest odzwierciedleniem i ważnym wyznacznikiem typu antropologicznego, pojmowanego jako względnie stały, typowy zestaw cech mentalno-

¹⁷ Bierdiajew czyni aluzje do majowego spotkania w 1905 roku. W salonie ks. Dymitra Minskiego zebrała się wówczas elita intelektualna i artystyczna Petersburga (oprócz gospodarza obecni byli: Wiaczesław Iwanow, Siemion Wiengierow, Aleksiej Riemizow, Mikołaj Bierdiajew (oraz małżonki wymienionych), Marija Dobrolubowa, Fiodor Sołogub, Wasilij Rozanow. Zebrani, według relacji Eugeniusza Iwanowa, o północy odprawili rytuał przypominający chłystowskie radienija. Kulminacją tego spotkania było spożywanie krwi wymieszanej z winem. Rolę ofiary odegrać miał, według relacji, wynajęty żydowski muzykant, który zgodził się, by uczestnicy spotkania nacięli jego dłonie i zebrali do kielicha płynącą krew. Zob. А. Эткин, *Хлыст (Секты, литература и революция)*, Москва 1998, s. 8–9.

ściowych, postaw i uznawanych wartości, stanowiących o osobowym wymiarze człowieczeństwa. Bierdiajew przekonuje, że twarze, są wyrazem stanu kultury, a nowe wyrazy twarzy pojawiają wraz ze zmianą kultury.

В стихии большевистской революции меня более всего поразило появление новых лиц с небывшим раньше выражением. Произошла метаморфоза некоторых лиц, раньше известных. И появились совершенно новые лица, раньше не встречавшиеся в русском народе. Появился новый антропологический тип, в котором уже не было доброты, расплывчатости, некоторой неопределенности очертаний прежних русских лиц. Это были лица гладко выбритые, жесткие по своему выражению, наступательные и активные. Ни малейшего сходства с лицами старой русской интеллигенции, готовившей революцию [s. 249];

8. domysły (na przykład opinia o A. Biełym: „У него были симпатии к германской духовной культуре, и он вдохновлялся германскими влияниями. Но он не знал как следует немецкого языка и ничего по-настоящему по-немецки не прочел” [s. 210]);

9. wśród stosowanego mnemicznego instrumentarium uwagę zwraca również metoda wydobywania z przeszłości obrazów ludzi, miejsc, zdarzeń i achronicznego nakładania nań wiedzy narratora o losie tych ludzi i miejsc w przyszłości. W ten sposób, przedstawienia, zyskując wymiar symboliczny, we wspomnieniach wynurzają się z zapomnienia bardziej wyraziście. Ilustrację owej metody projekcji przyszłości na przeszłość jest relacja ze spotkania ze starcami w pustelni św. Zosimy — starzec Aleksiej zostanie w niej zapamiętany jako ten, który za dwa lata, na soborze wybierze patriarchę, wyciągając z urny los decydujący o osadzeniu na tronie patriarszym Tichona [s. 202];

10. czynność pisania rozumiana jako podtrzymywanie życia, chronienie myśli przed zapomnieniem, traktowanie swojego gabinetu wypełnionego książkami jako miejsca pamięci („Писание есть для меня почти физиологическая потребность” [s. 241]).

Prezentując w tekście *Autobiografii filozoficznej* immanentną poetykę pamięci ufundowaną na wymienionych ujęciach, Bierdiajew daje wykład własnej sformułowanej koncepcji pamięci indywidualnej i kulturowej. Istotna dla Bierdiajewowskiej antropologii kategoria twórczości¹⁸ także tym wypadku okazuje się kluczem do wyjaśnienia mechanizmu pamięci. Rosyjski filozof jest przekonany, że pamięć to żywioł sensotwórczy (w jego ujęciu oznacza to, że interpretacja przeszłości zyskuje sens z perspektywy terażniejszości) i aktywny, a jego działanie przejawia się w procesach świadomego lub nieświadomego przetwarzania, selekcji, rekompozycji, niekiedy wymazywania informacji o przeszłości. Bierdiajew wskazuje, że pamięć jako forma twórczości odznacza się następującymi właściwościami:

- a) jest aktywna (przetwarza informacje);
- b) dokonuje ich selekcji;

¹⁸ J. McLachlan, *Nicolas Berdyaev's existentialist personalism*, „The Personalist Forum” 8, 1992, nr 1. *Supplement: Studies in Personalist Philosophy. Proceedings of the Conference on Persons*, s. 61–62.

- c) wybór dokonywany jest z reguły nieświadomie, choć możliwe jest też świadome selekcjonowanie elementów wspomnienia;
- d) pamięć nadaje znaczenia przeszłości;
- e) interpretacja przeszłości zyskuje sens z perspektywy terażniejszości.
- Autor *Самопознания* powie:

Красота прошлого не есть красота эмпирического бывшего, это есть красота настоящего, преобразенного прошлого, вошедшего, в настоящее. Прошлое, вероятно, этой красоты не знало. Красота развалин не есть красота прошлого, это красота настоящего, в прошлом развалин не было, это были недавно построенные замки, дворцы, храмы и акведуки со всеми свойствами новизны. [...] Все старинное, прекрасное в своей старинности есть настоящее, в прошлом не было этой старинности [s. 308].

Bierdiajew uznaje siebie za osobę, dla której pisanie zawsze było rodzajem wewnętrznego oczyszczenia, formą duchowej higieny, rodzajem medytacji, aktywnością pozwalającą na skupienie, wręcz „sposobem życia” [s. 240]. Pisanie zawsze oznaczało dlań pogoń za uciekającą myślą. Jednakże, będąc „człowiekiem książek”, przyzna, że to nie czytanie książek jest głównym źródłem jego myśli, lecz życie [s. 240], duchowe doświadczenie, którego istotę chce zrozumieć w dyskursie samopoznania.

Bibliografia

- Assmann A., *Cztery formy pamięci*, przeł. K. Sidowska, [w:] *eadem, Między historią a pamięcią. Antologia*, red. M. Saryusz-Wolska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013.
- Assmann J., *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.
- Bednarek S., *Mnemosyny. Słowo wstępne*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2012, nr 1.
- Berdâev N., *Samopoznanie. (Opyt filozofskoj avtobiografii)*, YMCA-Press, Paryż 1949.
- Berdâeva L., *Professia: žena filozofa*, sost., przedmowa i komentarz E. V. Bronnikova, Molodaâ gvardiâ, Moskva 2002.
- Bogomolov N. A., *Russkaâ literatura načala XX veka i okkul'tizm. Issledovaniâ i materialy*, Novoe literaturnoe obozrenie, Moskva 1999.
- Bulgakov S., *Ot marksima k idealizmu. Sbornik statej 1896–1903*, Tovarišestvo „Obšestvennaâ pol'za”, Sankt-Peterburg 1903.
- Carlson M., *Ivanov — Belyj — Minclova: The mystical triangle*, [w:] *Cultura e memoria. Atti del terzo Simposio Internazionale dedicato a Vjaceslav Ivanov*, t. 1, red. F. Malcovati, La Nuova Italia, Firenze 1988.
- Clowes E., *Berdiaev's "Samopoznanie". Philosophical autobiography as creative act*, [w:] *American Contributions to the 13th International Congress of Slavists. Ljubljana 2003*, t. 2. *Literature*, red. R. A. Maguire, A. Timberlake, Slavica, Bloomington 2003.
- Cymborska-Leboda M., „Svoe” i „čužo” v „Samopoznanii” Nikolaâ Berdâeva: *pol – Èros – ličnost'*, [w:] *Memuarystyka rosyjska i jej konteksty kulturowe*, t. 1, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Łuciewicz, „Studia Rossica” 20, 2010.
- Czerwińska M., *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Universitas, Kraków 2000.

- Ètkind A., *Hlyst (Sekty, literatura irevolúciâ)*, Novoe literaturnoe obozrenie, Moskva 1998.
- Gajdenko P., *The problem of freedom in Nicolai Berdjaev's existential philosophy*, „Studies in East European Thought” 46, 1994, nr 3. *Post-Soviet Historiography of Philosophy*.
- Gołosz J., *Presentism, eternalism, and the triviality problem*, „Logic and Logical Philosophy” 22, 2013.
- Kluckhohn C., *Values and value-orientations in the theory of action*, [w:] *Toward a General Theory of Action*, red. T. Parsons E. Shils, Harvard University Press, Cambridge-New York-Evastone 1962.
- Lejeune P., *Pakt autobiograficzny*, przeł. A. Labuda, [w:] *idem, Wariacje na temat pewnego paktu. O autobiografii*, Universitas, Kraków 2001.
- McLachlan J., *Nicolas Berdyaev's existentialist personalism*, „The Personalist Forum” 8, 1992, nr 1. *Supplement: Studies in Personalist Philosophy. Proceedings of the Conference on Persons*.
- Nader L., *Afekt*, [w:] *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. M. Saryusz-Wolska, R. Tra-ba, J. Kalicka, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2014.
- Putnam G., *Russian liberalism challenged from within: Bulgakov and Berdyaev in 1904–5*, „The Slavonic and East European Review” 43, 1965, nr 101.
- Styczyński M., *Między uznaniem a filozofią: Bierdiajew w Paryżu*, [w:] *idem, Umiłowanie przyszłości albo filozofia spraw ostatecznych. Studia nad filozofia Mikołaja Bierdiajewa*, Wydawnictwo Naukowe Ibidem, Łódź 2013.

Between Cultural Memory and Autobiographical Contract. *Self-Knowledge* by Nicolai Berdyaev

Summary

The issue of specific form of *Self-knowledge* by N. Berdyaev is the main focus of interest in the paper. According to the Russian philosopher his book should be regarded as a spiritual autobiography, differing from classical epitomes of the genre as well as from all sorts of confessional literature. The purposes of gaining the self-knowledge and comprehension of his spiritual life are among the main differences between the particular book and other forms of ego-documents. In order to reach the expected result the principle of conscious material selection is needed as far the information concerning the past is taken into account. Despite the fact the book by Berdyaev contains all the features of autobiographical contract, articulated by Ph. Lejeune (prose narration, the fate of personality as the topic, identity of author and narrator, identity of narrator and the hero) it could be regarded as well as an intentionally subjective attempt at reconstruction of the cultural consciousness of the Russian thinker's contemporaries. Memory, according to Berdyaev, occurs as a creative power, giving meaning to the past and enabling its interpretation due to the possibility to look at it from the present point of view and from the perspective of eternity.

Keywords: Nicolai Berdyaev, Self-knowledge, autobiography, cultural memory, Russian culture

Между культурной памятью и автобиографическим пактом. *Самопознание* Николая Бердяева

Резюме

В тексте затрагивается вопрос особой формы духовной автобиографии, какой по намерению Н. Бердяева является его книга *Самопознание (Опыт философской автобиографии)*. Философ считает, что его произведение в жанровом плане отличается как от классической автобиографии, так и от всех других разновидностей исповедальной литературы. Главная разница заключается в назначенной цели самопознания и осмысления собственной духовной жизни. Этот процесс проводится с учетом принципа сознательной подборки информационного материала о прошлом. В книге Бердяева осуществляются все 4 принципа автобиографического пакта, представленные Филиппом Леженом (повествование прозой, тема судьбы личности, идентичность автора и повествователя, идентичность повествователя и главного героя). Тем самым оказывается она преднамеренно субъективной попыткой воспроизведения культурного сознания современников русского философа. По мнению Бердяева, память — это активная, творческая стихия, которая осмысляет прошлое, позволяя интерпретировать его с точки зрения настоящего и с учетом перспективы вечности.

Ключевые слова: Николай Бердяев, *Самопознание*, автобиография, культурная память, русская культура